

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОВАЛЬСЬКОГО РЕМЕСЛА В МІСТАХ І СЕЛАХ СУМЩИНИ (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.)

Наталія Литвинчук

УДК [621.73+069.02:908](477.52)“18/20”

У статті досліджено стан ковальської справи в містах і селах Сумщини періоду другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Розглянуто особливості технологічного процесу й асортимент готової продукції ковальства. Окрему увагу приділено вивченню проблеми репрезентації ковальського ремесла в експозиціях регіональних музеїв.

Ключові слова: ковальство, асортимент виробів, технологічний процес, краєзнавчі музеї.

The article analyzes a condition of blacksmith's work in the Sumshchyna urban and rural areas in the second half of the XIXth – the early XXIst centuries. There is an examination of the peculiarities of a workflow and a range of finished commodity of blacksmithing. A special attention is paid to study of blacksmithing representation on the expositions of the regional museums.

Keywords: blacksmithing, range of finished commodity, workflow, regional museums.

У багатогранній структурі традиційних промислів і ремесел Сумської області чільне місце посідає ковальство. Будучи одним з найдавніших занять населення, воно зберігало своє важливе господарсько-економічне значення в побуті регіону донедавна. Тим часом науково-літературні, архівні та документальні джерела засвідчують, що ковальське ремесло Сумщини до сьогодні не було предметом окремого історико-етнографічного вивчення. Наше завдання – висвітлити питання розвитку і трансформації ковальства в містах і селах Сумської області у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст., охарактеризувати особливості його технологічного процесу й асортименту спеціальних виробів. Складовою цих завдань буде також аналіз експозицій регіональних краєзнавчих музеїв, які представляють історію цього ремесла.

Про увагу до вивчення ковальської справи в Україні свідчить передусім та опублікована етнографічна література, яка має розділи, присвячені питанням промислово-ремісничих занять народу. У цих матеріалах містяться рубрики на тему ковальства, які зазвичай невеликі за обсягом, іноді й без певного спеціального означення. Зокрема, коротку, але змістовну характеристику історії розвитку ковальства, асортименту ковальських ви-

бів в Україні подає у своїй праці Хв. Вовк¹. Приблизно в такому самому аспекті висвітлює тему В. Горленко², але з урахуванням нових матеріалів і стану ковальського ремесла аж до середини ХХ ст. Цінною в плані вивчення історії давніх народних занять, у тому числі й залізообробного ремесла, за матеріалами експозицій музеїв є розвідка Г. Скрипник³.

Значний інтерес становлять також праці, присвячені вивченню певних історичних та історико-етнографічних регіонів, де в контексті локальних особливостей господарсько-промислового виробництва більшою або меншою мірою згадується ковальство. Зокрема, певна увага приділена металообробництву Малоросії та спеціальному кустарному ковальському промислу кінця 80-х років ХІХ ст., зорієнтованого на виробництво сільськогосподарської техніки⁴. Розглянуто особливості добування та виплавки залізної руди, утворення «залізних фабрик», виготовлення ковальських виробів на Бойківщині⁵. Також у загальних рисах охарактеризовано особливості ковальського виробництва та поширеність ковальських виробів у побуті гуцулів⁶.

Вагомим досягненням 90-х років ХХ ст. стала спеціальна праця С. Боньковської «Ковальство на Україні (ХІХ – початок ХХ ст.)»⁷, у якій досліджено основні етапи

розвитку ковальської справи в Україні, питання технологічного процесу, знаряддя праці, а також асортимент кованих виробів та їхні художньо-естетичні особливості.

В аспекті вивчення ковальського ремесла як феномену духовної культури цікавими є новітні розвідки М. Тупчієнка, де окреслено проблеми обрядовості сільського ковальства, розглянуто символічні функції залізних виробів та заліза⁸.

Для розуміння окремих рис традиційного українського ковальства в системі металообробних промислів східних слов'ян має значення нарис «Обробка металлов» С. Рождественської⁹.

Водночас аналіз літературних джерел, які стосуються безпосередньо сучасної території Сумської області, показує, що дані про ковальське ремесло зазвичай досить спорадичні. Зокрема, у матеріалах «Военно-статистического обозрения Российской империи...»¹⁰, опублікованих у середині XIX ст., зауважується про існування ковальської справи в деяких місцевостях досліджуваного нами регіону. Документи кінця XIX ст.¹¹, які видавали тогочасні земства, містять окремі згадки про наявність ковальського ремесла на Кролевеччині й указують на методи сприяння його розвитку з боку земських кустарних комітетів. Дані, уміщені у відомому історичному дослідженні початку XX ст. за авторством Д. Багалія¹², також є обмеженими і констатують лише факт побутування цього ремесла на Слобожанщині. Найповнішими, найконкретнішими джерелами для написання статті стали фонди Державного архіву Сумської області (ДАСО), земські матеріали початку XX ст., окремі з вищезгаданих науково-літературні праці, а також спеціальні авторські польові записи, зроблені у 2006–2009 роках під час співбесіди з мешканцями Сумщини та ознайомлення з експозиціями регіональних краєзнавчих музеїв.

***

У період другої половини XIX – середини XX ст. ковальське ремесло мало широке розповсюдження на Сумщині, як і загалом на всій

території Лівобережної України. У літературних джерелах перших років XX ст. повідомлялося: «Кустари-кузнецы, изготовляющие различные мелкие инструменты и предметы, необходимые в крестьянском хозяйстве, как-то: ножи, топоры, долота, зубья к боронамъ, лопаты, заступы, подковы, дверные и оконные приборы и т. д., въ большемъ или меньшемъ числѣ встрѣчаются повсѣместно в Малороссіи»¹³.

Ковальство – традиційний виключно чоловічий промисел, технологічний процес якого полягав у нагріванні, куванні, гартуванні заліза й виготовленні та ремонтуванні металевих предметів різноманітного призначення: сільськогосподарського інвентарю, транспортних засобів, господарських приладь, прикрас тощо. Процес ковальського виробництва здійснювався в *кузні* – спеціальному невеликому приміщенні, побудованому на зразок однокамерної хати без сіней. Найчастіше це була дерев'яна, інколи плетена з ліщини та обмазана глиною споруда. За твердженнями респондентів, на Сумщині кузні здавна працювали щодня, крім неділі та великих релігійних свят. Однак, як засвідчують анкети кустарних підприємств Лебединського повіту (1920), що зберігаються у фондах ДАСО, уже в ці роки в багатьох селах кузні працювали не всі дні тижня або ж не працювали взагалі¹⁴. Найпоширенішими причинами їх неіездатності були: відсутність сировинного матеріалу, палива, інструменту, а також підсобних робітників та самих ковалів. Так, в окремих анкетах указано: «Кузнечные работы не производятся из-за отсутствия рабочих и материала. Кузнечные инструменты похищены при Деникине...»¹⁵; «...Кузнец умер в 1917 году, а поэтому с означеного времени кузня пустует, инструмента нет, так как два раза обворовали, материала и топлива не было и нет»¹⁶. Такі порушення функціонування кузень (як у Лебединському, так і в інших повітах) зумовлювалися певними історичними подіями другого десятиріччя XX ст. (передусім обставинами Першої світової, громадянської війн, революційними подіями тощо).

Інформація, отримана нами шляхом опитування респондентів, засвідчує те, що до 30-х років ХХ ст. у більшості сіл Сумської області існувало по декілька кузень. У с. Нова Січ Сумського району зазначали: «У нас не одна, в нас тут аж чотири кузні було»¹⁷. Це особливо стосувалося сіл, де кожен куток мав свою кузню. Зокрема, у с. Боромля, що на Тростяниччині, згадували про мінімум чотири місцеві кузні: «На нашому кутку одна була. На тому краю — я знаю — брат мого батька кував. Тоді Кундижець [прізвище коваля. — Н. Л.] — тоже ж там була кузня! Ото коло Романюків кузня була... Ратиці [прізвище родини ковалів. — Н. Л.] ж — ті, хрестики робили... Кузні тоді розвинуті дуже були!»¹⁸. Частими є свідчення про те, що кузня була невід'ємною частиною не тільки суто господарського, але й громадського життя селян, коли біля неї збиралася чоловіча громада для вирішення нагальних питань села.

Значну кількість кузень мали не лише села, але й міста. Зокрема, про м. Ромни згадують: «У [цьому. — Н. Л.] городі тіки отам біля Затруського мосту чотири кузні стояло...»¹⁹. В окремих містах, як засвідчують джерела, кузні існували при ремісничих училищах, де навчали слюсарно-ковальської справи. До того ж вони працювали не тільки як виробничо-навчальні майстерні, але і як місце виготовлення металевих виробів широкого вжитку на продаж. Про це в документах 1911 року стосовно м. Охтирки та його Олександрівського ремісничого училища йшлося так: «Ученики, изучающие слесарно-кузнечное ремесло, работали въ кузницѣ и слесарной мастерской по очередно... В течение года выполнялись различные заказы и, въ свободное время, изготовлялись для продажи разные вещи...»²⁰. Відомості 1920-х років про майстерні Лебединського ремісничого училища знаходимо в архівних матеріалах ДАСО: «Месячная производительность мастерских следующая: при полном обеспечении материала — веялок — 4 шт, сошок немецких 10 шт, борон 10 ключей, соломорезок 6 шт, топоров 30 шт,

сапок 120 шт, ведер 300 шт, конных молотарок, эксерпаторов 15 шт...»²¹.

До цього часу в селах можна ще побачити якщо не сам процес кування, то власне виробниче приміщення кузні разом з його невід'ємним приладдям — горном, міхом, ковадлом тощо. *Горно* — цегляна споруда на кшталт каміна з димарем, його розтоплювали за допомогою деревного чи кам'яного вугілля й застосовували для нагрівання заліза до червоного кольору. Жителі Сумщини, з якими ми спілкувалися, називають горно *піччю* («Розпече *піч* — шарудить, горить, а тоді б'є, б'є, куває»²²), *плитою* («Там же *плита* горить, а міхом качаєш воздух, а тут *абажура* — туди воздух виходить»²³) або ж *горилом* («...*Горило*, так воно звалось, — грубка, з цегли зроблена, тільки не грубкою, а так, як камін, що тут ось горить, а тоді ось димар, і воно йде в димар. І це було як розпалить, так світу не видно»²⁴).

У своїй роботі ковалі використовували найрізноманітніші спеціальні інструменти. Про їх перелік дізнаємося з архівних документів: «Прошу отпустить для нужд Комиссариата кузнечный инструмент: один кузнечный мех, одну наковальню, одне тиски, двое клещей конных, один рашпиль, один напильник драчевой плоский, один большой молот, два молотка маленьких конных, один клуб для нарезывания шипов в 1/2 дюйма и 20 пудов кузнечного угля»²⁵. *Міх* був важливим ковальським пристроєм, він призначався для нагнітання повітря й роздування в горні вогнища, силою якого гартувався метал, призначений для кування. Ковальський *міх* шили з міцної телячої чи кінської шкіри, це був виріб самого майстра-коваля або купований. Гарними спеціалістами з виготовлення міхів уважалися цигани, які торгували ними, їздячи по селах. Серед циган можна було знайти і вправних ковалів; зокрема, у Військово-статистичному огляді Курської губернії 1850 року про циган Путивльщини зазначається: «Цыгане ... способны къ ремесламъ въ особенности къ кузнечному; между ними можно найти иногда

хороших кузнецовъ и коноваловъ»²⁶. Не менш важливим ковальським пристроєм було *ковадло* — спеціальна залізна підставка для кування, розташована, як правило, у центрі кузні. Наші інформатори розповідали: «Посеред кузні стояв такий дубовий пеньок. І на пеньку на тому — ковадло залізне. І ото до того ковадла [б'єш. — Н. Л.] молотком чи молотом»²⁷. А про технічні особливості кування йшлося так: «Розітріте до червоного кольору залізо коваль кладе на ковадло — і є така пословиця: “Бий залізо, пока гаряче” — й кує, що йому треба: осі, гайку...»²⁸. Кували, як це тільки-но згадувалося, за допомогою молотів і молотків. *Молот*, що мав довгу дерев'яну ручку з важкою металевою основою кубічної форми, призначався для виготовлення-кування крупногабаритних металевих виробів. *Молоток* робили на зразок молота, але значно меншого розміру, через що і використовували його для кування невеликих предметів — підков, завісів, кочерг, замків тощо. Очевидець ковальського ремесла пояснював: «Ну, смотря ж що виковували. Єслі треба щось товсте, то молотом, з молотобійцем [помічником. — Н. Л.] спеціально робили. А як щось невеличке — кузнецъ міг молотком»²⁹. Ще одним невід'ємним спеціальним знаряддям праці коваля були *кліщі* — металеві щипці різного розміру, що їх застосовували для тримання заліза під час його нагрівання на вогні та власне процесу кування. «Клещі» — так звалися довгі такі на двох кінцях, ну, так як щипці, плоскогубці, тільки великі. Як здорове, товсте залізо — великі кліщі. Як щось мале кувать, то малі, менші єсть [кліщі. — Н. Л.]»³⁰.

Згідно із зібраними даними, у кузні зазвичай працювало двоє людей — чоловіки середнього та старшого віку — власне сам *коваль* (майстер, ремісник) та його помічник (*молотобоець*, назва якого говорить сама за себе). Про їхню спільну роботу інформатори розповідали так: «Були кузнеці — мастера — і молотобійці спеціально. Січас тож пресом, а тоді спеціально молотобойці — здорових мужиків підбирали. І ото коваль тіки цокне, покаже, де треба бить, а той — молотом; той покаже, а

той — молотом! У того, кузнеця, — маленький молоточок з довгою ручкою, і він тільки кльоц, а той — бух, кльоц — бух! Де дужче нада цокнуть — він дужче, помаліш — він помаліш. Він указує, а той б'є, а той б'є все время»³¹; «Як таке мелке щось — вилка там, сапа, — так ото ж він малим [молотком. — Н. Л.], розітріє та й все. А як ото там треба гепать велике, щоб одтягувать, так з молотобійцем»³². Проте у 20-х роках ХХ ст., за архівними справами Лебединської повітової ради народного господарства, склад кваліфікованих робітників ковальсько-слюсарних майстерень, що подекуди з'явилися шляхом реорганізації традиційних кузень, був дещо інший³³. Зокрема, у майстерні відповідного типу, яка діяла на території Вільшанської волості, із чотирнадцяти працюючих там чоловіків було три слюсарі, шість ковалів, два учні, два молотобійці та один конторник. Зазначимо також, що матеріальне становище ковалів, згаданих у списку на першій сторінці цього документа, було неоднакове: троє з них (Павленко Михайло Іванович, Балитовий Григорій Андрійович, Носан Тимофій Семенович), як писалося, були середнього достатку; двоє — бідні (Охріменко Яким Семенович, Гмиря Леонтій Андрійович) та один — «Неспрядако Игнат Андреевич — неимеющий ничего»³⁴.

Дуже часто ковальство було сімейною справою. Найчастіше — батько й син або ж двоє братів. Респондент із с. Нова Січ Сумського району пригадує: «Тут кузня була, і брати два робили. Усе вони робили, усе: і борони, і сапачки, і всякий інвентар. Вони такі мастера харопі були, вони способні все були робить. І оце, що люди заказують, вони все робили, щось там комусь зварить чи шо... Тепер сварки, а вони клепали»³⁵. Однак маємо документально підтверджені факти 20-х років ХХ ст., що діти не завжди хотіли продовжувати батьківську справу. Так, власник кузні в с. Ніколаєвка Лебединського повіту Житник Василь Григорович в анкеті зазначає: «Кузня не окончена, инструмента нет и никто в ней не ковал, в настоящее время при разделе отдал старшему сыну Николаю, каковой переделал на сарай»³⁶.

Залізо для кування ремісники, головним чином, купували в містах на ярмарках, базарах, у магазинах. Значний обсяг сировинного матеріалу був місцевого походження. На Сумщині в XVII–XVIII ст. існувала значна кількість рудень — невеликих підприємств, що займалися виготовленням заліза з болотної руди. Важливі історичні відомості про існування рудного промислу в цьому регіоні знаходимо у фундаментальних працях дослідників XIX ст. — О. Шафонського³⁷, О. Лазаревського³⁸, Філарета (Гумілевського)³⁹. Цінним джерелом, що вказує на розвиток рудної промисловості на Сумщині, є й сучасні регіональні назви поселень — *Рудка, Рудак, Руденка* тощо⁴⁰.

Із заліза ковалі виготовляли різне господарське приладдя: борони, плуги, сапи, лопати, вила, рогачі, сокири, запчастини до возів, замки, засови, ключі, підкови тощо. На значне різноманіття ковальських виробів вказують інформатори з різних районів Сумщини: «Вони все робили: і зависи, і засуви, ключі, тоді плуги робили — тоді ж саморобні плуги були, — клепали боронки, сокири робили, закаляли їх там чи загартовували, чи як хоч. Огради робили, ото ж і в церкві огради, як і січас, і тоді ото робили таке. Робили кочерги домашні у піч, рогачі, чаплію...»⁴¹. «І серпи виробляли, лопати робили, сапки. Оце все їхня робота»⁴². «Кому кочергу, кому ще шось таке жилізне. Ковали коней»⁴³. «Підкови робили, коней розчищали і підковували»⁴⁴. «Підковували зімою. Слизько коням же було»⁴⁵. «І борони вони ж, і всякий інвентар, і все вони могли робить. Це люди способні, це ж не первісні люди, що нічого не розуміли. Люди все робили, все строїли. Мастера хороші в селах були, і в кожному селі кузні були, і робили все»⁴⁶. До переліку ковальських виробів входили і тонші, художньо-естетичні предмети. Зокрема, на Тростянецьчині повідомлялося про виготовлення натільних хрестиків зі старих срібних монет: «Це в мене було двадцять п'ять копійок старінними (чи по п'ятдесят), що дев'ять грам срібра. А свекруха моя й каже, що як є в тебе

такі гроші, то дай ми поробим хрестики. Так оце в мене один остався. Кустарна робота конечно!»⁴⁷.

Звісно, ковалі не лише виготовляли, але й ремонтували господарський реманент: «Де шо таке поломалось — туди до коваля, до коваля»⁴⁸; «коваль ремонтував усе інвентарне: плуг, культиватори, борони...»⁴⁹. Займалися ремонтом і майстерні ремісничих училищ. Так, за даними архівних джерел, спеціалісти майстерні Лебединського ремісничого училища протягом місяця здійснювали «ремонт всевозможных мелких хозяйственных предметов от 40-60 шт. и сельскохозяйственных машин и орудий 15 шт. Мастерская училища является единственным в смысле удовлетворения в ремонте сельскохозяйственного инвентаря населения города и примыкающим к нему ближайших сел...»⁵⁰.

Цікавими є дані про те, як оплачували роботу коваля. Зокрема, крім грошей, можна було заплатити зерном («...Шпорка невеличка як випаде, попробуй найти, — одразу до коваля. Хороший коваль, ну, за півчаса зробить тобі отаке. Нагріє, одрубає, молотком заделає, — так за це йому мішок жита»⁵¹) або відпрацювати на землі коваля («Ну, як кузнецъ, да есть у нього земля — він же ж і свою ще землю обробляв, — то комусь щось скує, скаже: “Одроби!”»⁵²). Ковалі, як і значна частина ремісників Сумщини, насамперед були землеробами, а вже потім майстрами своєї справи. Ось як про себе говорять ковалі Михайлівської майстерні Лебединського повіту: «Каждый изъ нас имеет хозяйственную землю и лошадей и т. д. которую нада обрабатывать, так как мы, мастеровые и хлебопашцы...»⁵³.

На початку XX ст. значно складніші, ніж у сільських кузнях, господарські знаряддя виробляли в містах. У документах зазначено, що в «Ахтырскомъ Александровскомъ ремесленномъ училище идут очень успешно занятия по слесарно-кузнечному отделению, подъ руководством заведующаго училищем П. Л. Гессе-де-Кальве; учениками, кроме программных работъ, исполняются различные

закази по ремеслу сельскохозяйственныхъ орудий; учащимися старших отделений изготовляются различные сельскохозяйственные орудія и машины: плуги, различныхъ системъ, соломорезки, прессы, веялки, молотилки, а также довольно изящные рессорные экипажи»⁵⁴. В означений період через стрімкий розвиток технологічного процесу, появу прогресивнішої сільськогосподарської техніки ковальство як ремісничий промисел уже не завжди могло справитися зі складністю нового устаткування: «Для ремонта молотилки, жатки, сеялки, не достаточно деревенской кузницы — необходима мастерская оборудованная, помимо кузницы и машинами для точки металла»⁵⁵. Архівні дані 1920 року також свідчать про певну неспроможність традиційного ковальства, зорієнтованого на виготовлення та ремонт залізних виробів для індивідуального господарства селян, забезпечити нові види й об'єми робіт, що диктувалися розвитком промисловості ХХ ст.: «Ввиду предстоящего ремонта с.-х. машин и орудий для Михайловского хозяйства уземотдел просит передать в его распоряжение кузницу при Михайловском хозяйстве, так как кузнецы заняты больше работой для крестьян и ремонт орудий не производится»⁵⁶.

Починаючи з 30-х років ХХ ст., кількість кузень почала значно скорочуватися. Інформатор з Роменщини пригадує, що кузні «розібрали, як колективізація була. До 28-го чи 30-х годов вони були»⁵⁷. Відповідний процес, за польовими даними, відбувався в більшості населених пунктів півночі й півдня Сумської області: «А тоді вже як стали колгоспи, тоді ці кузні часні ліквідували»⁵⁸. Приватні кузні в селах і містах поступово замінювалися на колгоспні. Зокрема, у м. Охтирці респонденти згадували: «В каждом колхозі була кузня! Скільки в Охтирці колхозів було?! Два! Стільки й кузень було»⁵⁹. Проте і в колгоспних кузнях принцип виробництва багато в чому залишався старим: «Була кузня в нас у колхозі, на бригаді. І там робили дід Кузьма і дід Матвій, двоє було. І міхом робили, і кували... І ото ж коней [підковували. — Н. Л.], і лопатки, і граб-

лі робили там вони. Все-все-все, знаю, кували!»⁶⁰. Однак ці охтирські кузні працювали недовго: «Кузню якось от закрыли. Председатель у нас прийшов новий — то вже кузні не було. Кудись вони їздили кувати коней, кудись у якесь село. А чого я це знаю, шо у нас у деда Масла був кінь, а він і каже: “Оце б підкувать, та нема в нас кузні, нада, — каже, — тепер їхати в село, щоб підкувати коня!”»⁶¹. Наприкінці першої половини ХХ ст. в багатьох, особливо північних, районах Сумщини, поряд з колгоспними продовжували діяти і приватні кузні. Так, старожил с. Дептівка Конотопського району зазначає, що в селі діяли «три кузні, ну, і в колгоспі одна була: тоді в кожному колгоспі кузня була»⁶².

Починаючи з другої половини ХХ ст., з появою електрогазоварювання та досконаліших способів обробки металу — виточування, фрезерування, штампування тощо — розпочалося поступове зникнення ковальства як власне кустарного народного виробництва. Окремі ковані речі (серпи, коси, сапи, ножі, ручки дверей, защіпки), вік яких часом сягає до 50—80 років, а то й більше, ще можна побачити в селах Сумської області та на власні очі переконатися в їх міцності, надійності та функціональності. Значно ширший асортимент виробів традиційного ковальства Сумщини ХІХ — першої половини ХХ ст. представлений в експозиціях Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Охтирського, Роменського краєзнавчих музеїв, Сумського обласного краєзнавчого музею й Народного музею ремесел та побуту Слобожанщини (с. Косівщина Сумський р-н), з якими ми ознайомилися у 2007—2009 роках. Репрезентовані зразки ковальської справи вказують на те, що це ремесло було тісно пов'язане зі щоденним побутом народу (ножі, рогачі, кочерги, чаплії, замки, защіпки, ключі) та різновидами його традиційних господарських занять — землеробством (плуги й окремі ковані елементи дерев'яних плугів, серпи, залізні лопати та дерев'яні лопати із залізним окуттям), скотарством (пута, стремена, кінські підкови, ножиці для стриж-

ки овець), рибальством (рибацькі гачки). Без нього не обходилися й інші ремесла та промисли, насамперед деревообробні, зокрема бондарство (залізні кільця на відрах, діжках, барилах, маслобійках), теслярство (цвяхи, сокири, пилки), стельмаство (ковані обіддя коліс та окремі металеві частини возів), столярництво (ковані скрині) тощо.

Найчисленнішою є виставка кованих речей Народного музею ремесел та побуту Слобожанщини. Серед експонованих тут серпів, рогачів, пилок, коловоротів, цвяхів, слюсарських ключів і гайок, кінських пут, підков та підковок для взуття особливу увагу привертає унікальна колекція різноманітних замків, защіпок і ключів, що свого часу використовувалися для запирання хат, хлівів та інших господарських споруд. Значний інтерес викликають зібрані тут зразки спеціальних ножів (ніж для збирання живиці, ніж для різьблення й пошиву взуття) та ножиць (ножиці для стрижки овець, кравецькі ножиці).

Окремі експозиції, присвячені ковальству, можна побачити в Глухівському та Кролевецькому краєзнавчих музеях. Тут репрезентовано найпоширеніші колись на території Сумщини ковальські вироби: серпи, рогачі, пута, стремена, ножі, ножиці тощо. Своєрідною є колекція ковальських знарядь праці В. Заїки, що демонструється в краєзнавчому музеї м. Глухова. Про важливе значення кованих виробів у щоденному житті селян переконують експонати Сумського обласного краєзнавчого музею та Конотопського краєзнавчого музею ім. О. Ла-

заревського, комплексно представлені разом із традиційним українським житлом. Ковані скрині з колекції обласного краєзнавчого музею (м. Суми) є виразним прикладом художньо-естетичних особливостей ковальського ремесла Сумщини. Також окремо репрезентовані ковані вироби можна побачити в Роменському (плуг, серп, лопата, рибацькі гачки) та Охтирському краєзнавчих музеях (рогач, чаплія, серп, лопата із залізним насадом для випікання хліба). Ознайомлення з виставками обласного й районних музеїв, шкільних музеїв-кімнат засвідчує, що вони є однією з важливих форм поширення історичних знань про народні промисли й ремесла Сумщини. Зокрема, їхні експонати, присвячені ковальству, указують і на його важливе значення в повсякденному побуті народу, і на локально-регіональні особливості асортименту й форм колишніх кованих виробів.

В останні роки ХХІ ст. особливо зріс інтерес до виробів художнього ковальства. Дедалі частіше в містах і селах можна побачити різноманітні елементи декоративного оздоблення житла: ковані ґрати на вікнах будинків, ковані ворота, хвірточки, сходи, лавки тощо, багатоманіття і кількість яких демонструє не лише художньо-естетичні смаки господарів, але і їхню заможність. Дедалі популярнішим стає також використання кованих речей в оформленні фасадів громадських споруд: культурно-розважальних закладів, крамниць, перукарень тощо. Усе це засвідчує, що ковальська справа на Сумщині відроджується на новій технічній і мистецько-естетичній основі.

¹ *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 65–67.

² *Горленко В.* Ремесла и промыслы // Украинцы. – М., 2000. – С. 139, 140.

³ *Скрипник Г.* Заняття населення території України періоду Київської Русі (на матеріалах музеїв УРСР) // Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. – К., 1986. – С. 33–60.

⁴ *Морачевский В.* Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. – С.Пб., 1903. – Т. VII : Малороссия. – С. 198, 199.

⁵ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / З. Є. Болтарович, А. Ф. Будзан, Р. П. Герасимчук та ін. – К., 1983. – С. 120–141.

⁶ Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Є. Болтарович та ін. – К., 1987. – С. 125–157.

⁷ *Боньковська С.* Ковальство на Україні (XIX – початок ХХ ст.). – К., 1991.

⁸ *Тупчієнко М.* Сільське ковальство та народні уявлення про залізо на Кіровоградщині // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 1. – С. 91–97; *Тупчієнко М.* Символіка залізних виробів у захисних обрядах від грози в традиційній куль-

турі українців // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 13–21; *Тупчієнко М.* Структурно-організуюча символічна функція заліза в космогонічних міфах // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 48–56.

⁹ *Рождественская С.* Промыслы восточных славян // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М., 1987. – С. 357–359.

¹⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – СПб., 1850. – Т. XIII. – Ч. 3 : Курская губерния. – С. 39; Там само. – Т. XII. – Ч. 2 : Черниговская губерния. – С. 100, 101.

¹¹ Журналы Кролевецкого уездного земского собрания очередных заседаний и чрезвычайных 1895 года. Смета расходов уездных земских сумм и раскладка денежных сборов по Кролевецкому уезду на 1896 г. – Чернигов, 1896. – С. 26.

¹² *Багалій Д.* Історія Слобідської України / передм., комент. В. В. Кравченка ; худож., упоряд. іл. В. О. Ріяка. – Х., 1990. – С. 133, 134.

¹³ *Морачевский В.* Промыслы и занятия населения... – С. 198.

¹⁴ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 5, с. 11–30.

¹⁵ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 5, с. 14.

¹⁶ Там само. – С. 23.

¹⁷ Записала Н. Литвинчук у с. Нова Січ Сумського р-ну Сумської обл. від Олександри Павлівни Липової, 1922 р. н.

¹⁸ Записала Н. Литвинчук у с. Боромля Тростянецького р-ну Сумської обл. від Анастасії Василівни Мельник, 1930 р. н.

¹⁹ Записала Н. Литвинчук у с. Плавинище Роменського р-ну Сумської обл. від Івана Артемовича Таратуна, 1923 р. н.

²⁰ Доклады Ахтырской Уездной Земской Управы Ахтырскому Чрезвычайному Уездному Земскому Собранию 24 апреля 1911 года. I выпуск. – Ахтырка : Типография А. П. Расторгуевой, 1911. – С. 39.

²¹ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 3, с. 36.

²² Записала Н. Литвинчук у м. Охтирці Сумської обл. від Марії Петрівни Дякової, 1937 р. н.

²³ Записала Н. Литвинчук у с. Плавинище Роменського р-ну Сумської обл. від Івана Артемовича Таратуна, 1923 р. н.

²⁴ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

²⁵ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 3, с. 77.

²⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи... – Т. XIII. – Ч. 3 : Курская губерния. – С. 39.

²⁷ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

²⁸ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

²⁹ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

³⁰ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

³¹ Записала Н. Литвинчук у с. Боромля Тростянецького р-ну Сумської обл. від Миколи Григоровича Мельника, 1925 р. н.

³² Записала Н. Литвинчук у с. Плавинище Роменського р-ну Сумської обл. від Івана Артемовича Таратуна, 1923 р. н.

³³ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 1, спр. 8, с. 10.

³⁴ Там само. – С. 1.

³⁵ Записала Н. Литвинчук у с. Нова Січ Сумського р-ну Сумської обл. від Олександри Павлівни Липової, 1922 р. н.

³⁶ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 5, с. 22.

³⁷ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей которой оно наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / издал М. Судиенко. – К., 1851. – С. 20.

³⁸ *Лазаревский О.* Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. 2 : Полк Нежинский. – С. 486, 500.

³⁹ *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов : Губернская типография, 1873. – Кн. 3 : Мужские монастыри. – С. 128, 134, 140.

⁴⁰ *Литвинчук Н.* Місце лісохімічних промислів у системі традиційних занять литвинів Задеснянського Полісся (за матеріалами ойконімів) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Випуск 24. Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14–15 червня 2007 р., Луцьк, 2007 : зб. наук. пр. – Луцьк, 2007. – С. 19–22; *Литвинчук Н.* Ойконіми Сумщини як джерело історико-етнографічного вивчення краю // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 3. – С. 89–95.

⁴¹ Записала Н. Литвинчук у с. Боромля Тростянецького р-ну Сумської обл. від Миколи Григоровича Мельника, 1925 р. н.

⁴² Записала Н. Литвинчук у м. Кролевці Сумської обл. від Ганни Тимофіївни Єфименко, 1935 р. н.

⁴³ Записала Н. Литвинчук у с. Гути Конотопського р-ну Сумської обл. від Катерини Миколаївни Сахно, 1926 р. н.

⁴⁴ Записала Н. Литвинчук у с. Плавинище Роменського р-ну Сумської обл. від Івана Артемовича Таратуна, 1923 р. н.

⁴⁵ Записала Н. Литвинчук у с. Турутине Конотопського р-ну Сумської обл. від Анастасії Максимівни Хмурої, 1932 р. н.

⁴⁶ Записала Н. Литвинчук у с. Нова Січ Сумського р-ну Сумської обл. від Олександри Павлівни Липової, 1922 р. н.

⁴⁷ Записала Н. Литвинчук у с. Боромля Троянецького р-ну Сумської обл. від Анастасії Василівни Мельник, 1930 р. н.

⁴⁸ Записала Н. Литвинчук у м. Охтирці Сумської обл. від Марії Петрівни Дякової, 1937 р. н.

⁴⁹ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конотопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

⁵⁰ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 3, с. 36.

⁵¹ Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конотопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

⁵² Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конотопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.

⁵³ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 5, с. 5.

⁵⁴ Доклады Ахтырскому 48-му Очередному Уездному Земскому Собранию 1912 года. По экономическим мероприятиям... – С. 11.

⁵⁵ Доклады Ахтырскому 49-му Очередному Уездному Земскому Собранию 1913 года. По распорядительному отделу... – С. 10.

⁵⁶ ДАСО. – Ф. Р-2572, оп. 2, спр. 5, с. 9.

⁵⁷ Записала Н. Литвинчук у с. Плавинище Роменського р-ну Сумської обл. від Івана Артемовича Таратуна, 1923 р. н.

⁵⁸ Записала Н. Литвинчук у с. Боромля Троянецького р-ну Сумської обл. від Миколи Григоровича Мельника, 1925 р. н.

⁵⁹ Записала Н. Литвинчук у м. Охтирці Сумської обл. від Марії Петрівни Дякової, 1937 р. н.

⁶⁰ Записала Н. Литвинчук у м. Охтирці Сумської обл. від Марії Петрівни Дякової, 1937 р. н.

⁶¹ Записала Н. Литвинчук у м. Охтирці Сумської обл. від Марії Петрівни Дякової, 1937 р. н.

⁶² Записала Н. Литвинчук у с. Дептівка Конотопського р-ну Сумської обл. від Івана Івановича Денисенка, 1926 р. н.